

Universiteit
Leiden

The Netherlands

De bezielde stad: Urbane symboliek in Indonesië

Nas, P.J.M.

Citation

Nas, P. J. M. (2004). *De bezielde stad: Urbane symboliek in Indonesië*. Leiden: Universiteit Leiden. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/574>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/574>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De bezielde stad

Urbane symboliek in Indonesië

Inaugurale rede uitgesproken door

Prof. dr. Peter J.M. Nas

bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar
Sociaal-culturele aspecten van de bebouwde omgeving in Indonesië
op dinsdag 13 januari 2004 te Leiden

*Mijnheer de Rector Magnificus,
Leden van het Curatorium van deze Bijzondere Leerstoel,
Leden van het Bestuur van de Maatschappij voor Wetenschappelijk Onderzoek in de
Tropen, de Treub Maatschappij,
Zeer Gewaardeerde Toehoorders,*

Inleiding

Sidapaksa was *patih*, oftewel grootvizier, van een oud Oost-Javaans rijk. Hij was gelukkig en zeer gesteld op zijn mooie vrouw. Sidapaksa's moeder daarentegen haatte de aantrekkelijke echtgenote van haar zoon. Al intrigerend zorgde zij ervoor dat haar zoon lange tijd werd uitgezonden, hoewel diens vrouw zwanger was. Toen de baby was geboren, verdrong de moeder van Sidapaksa hem stiekem op een smerige, stinkende plaats in een bocht van de rivier. De vrouw van Sidapaksa, die haar kind niet kon vinden, werd ziek. Toen de *patih* terugkeerde van zijn verre reis, ging zijn moeder hem tegemoet en bracht hem de boodschap dat het zijn vrouw was die zijn zoon had verdrongen. Sidapaksa's toorn richtte zich dan ook op zijn echtgenote, maar deze smeekte hem haar niet te straffen, daar zij het jongetje niet had gedood. Om dit aan te tonen vroeg zij hem mee te gaan naar de rivier. Daar echter sprong zij in het water en verdrong, Sidapaksa vertwijfeld achterlatend of hij ooit te weten zou komen wie zijn zoon had vermoord: zijn vrouw of zijn moeder. Toen geschiedde er een wonder. Er rezen twee prachtige, witte bloemen uit het water, de één wat groter dan de ander en beide heerlijk van geur. De grote bloem sprak tot Sidapaksa en vroeg hem naar de kleine, zijn zoon, te luisteren. Deze vertelde hem hoe hij door de moeder van de *patih* was verdrongen, maar dat hij nu gelukkig was voor eeuwig verbonden met zijn moeder. Daarna verdwenen de bloemen in het water om nooit meer gezien te worden. Het troebele water van de rivier verloor vervolgens zijn stank. Het werd helder en nam de geur van de bloemen aan. Dit, dames en heren, is de wijze waarop de meest oostelijke stad op Java, Banjoewangi, haar naam kreeg, want het woord Banjoewangi betekent geurig water.¹

In mijn rede met als titel 'De Bezielde Stad' neem ik deze elegante Javaanse mythe als uitgangspunt voor de analyse van de 'Urbane Symboliek in Indonesië'.² Het centrale thema van deze mythe is de verandering van het karakter van een plaats. De vieze, stinkende bocht in de rivier wordt immers een plek met helder, geurig water. Daardoor wordt deze plaats gemarkeerd als een goede locatie voor het vestigen van een stad. Hier mag de natuur getransformeerd worden tot cultuur. De vraag is echter hoe deze plaats wordt aangeduid als zijnde anders dan zijn omgeving. Deze markering geschiedt door het verdrinken van de baby en zijn moeder. Zij fungeren als de rituele offers en de bocht in de rivier als de offerplaats. De slachtoffers sterven niet voor niets. Sterven om te leven, is het motto. De verdrinkenen verschijnen opnieuw als prachtige witte bloemen, die een boodschap van harmonie overbrengen van de doden, alsmede de toestemming van de voorouders hier een nieuwe stad te vestigen. Zij brengen de stichters van de stad de zegen van de stamouders over, noodzakelijk voor voorspoed, geluk en vruchtbaar-

heid. Op deze wijze bemiddelen de bloemen tussen leven en dood, tussen de mensen en hun voorgeslacht. De markering door de beide mensenoffers is bovendien niet slechts van tijdelijke aard, want het teken van de bemiddeling blijft met de plaats verbonden en wordt een symbool. De heerlijke geur wordt tot symbool van de stad, haar naam.

Uiteraard kunnen ook andere fasen van het natuurlijke groeiproces dan de bloem worden gekozen om als symbool te dienen voor de vestiging van een stad en de daarbij benodigde voorspoed en vruchtbaarheid. Zowel de kokosnoot en de *maja*-vrucht komen in dergelijke stichtingsmythen voor, terwijl zaden daartoe vanzelfsprekend ook uitnodigen.³

Maar, zo hoor ik u denken, Peter Nas, wat hebben dergelijke mythen te maken met de moderne Indonesische steden? Wat dragen zij bij aan een beter begrip van bijvoorbeeld Jakarta, een metropool waarvan gezegd wordt dat zij bijna tien miljoen inwoners telt, terwijl de gehele mega-urbane regio op het dubbele wordt geschat?⁴ Een stad vol wolkenkrabbers met luxe kantoren, appartementen en winkelcentra; vol dichtgeslibde snelwegen waartussen de kampongs zijn gedrapeerd met het kleurrijke straatleven van hun arme en rijkere bewoners; vol monumenten en kolossale standbeelden, die echter steeds nietiger worden in hun hooggebouwde omgeving; een verstedelijkte regio met vele industriële, handels- en recreatiecentra, allerlei soorten woongebieden variërend van krottenwijken tot elitaire satellietsteden; en niet te vergeten de parken, groenstroken en natuurgebieden, om een volledig beeld te geven van het uiterst gemengde grondgebruik van een dergelijke mega-urbane regio. In hoeverre bestaat er een laag van stedelijke betekenisgeving, van legenden, symboliek en ritueel, die de harde, fysieke, morfologische kant van het uitgebreide en complexe stedelijke landschap ordent?

Dit thema nu is het object van de 'urbane symbolische ecologie', zoals die in het afgelopen decennium in Leiden is ontwikkeld. Het betreft de studie van bijvoorbeeld standbeelden, monumenten en architectuur; straatnamen; representaties van de stad in gedichten, liedjes en reclame, en op schilderijen, ansichtkaarten en postzegels; stedelijke rituelen en festiviteiten; en naast eventuele oude mythen en legenden ook moderne mythen die door videofilm en dvd opnamen en op de tv worden uitgedragen. De sociale productie en de ruimtelijke verdeling van stedelijke symbolen en rituelen staan in de urbane symbolische ecologie centraal. Dit is een onderwerp dat in eerste instantie vrij onschuldig lijkt, maar het niet is. Immers, stedelijke symbolen en rituelen zijn nauw gerelateerd aan identiteit en machtsverhoudingen. Zij vergen doorgaans veel creativiteit, arbeid en geld, en zijn vaak het onderwerp van conflict en zelfs verbeterde strijd tussen verschillende partijen. In feite behandelt de urbane symbolische ecologie een van de belangrijkste constituerende processen van de stedelijke samenleving, zoals uit mijn analyse van Jakarta, Denpasar en Lasem zal blijken.

Jakarta

De symboliek van Jakarta is sterk uitgekristalliseerd, historisch gelaagd en hoofdzakelijk top-down. De voornaamste symbooldragers zijn monumentale gebouwen en reus-

achtige standbeelden, hoewel de hedendaagse bestuurlijke indeling van Jakarta in Centraal, Noord, Zuid, Oost en West Jakarta ook zeer sterk leeft in de geesten van de Jakartanen. Toen Sukarno de macht in Indonesië overnam werd hij geconfronteerd met de erfenis van een koloniale hoofdstad. In sommige landen heeft men om zich van het verleden te ontdoen een nieuwe hoofdstad gesticht. Brasília is daar een befaamd voorbeeld van; weinig bekend zijn Abuja in Nigeria en Dodoma in Tanzania. Sukarno is minder ver gegaan en heeft door een symbolische laag van imposante monumenten en reusachtige standbeelden gepoogd hetzelfde te bereiken. Hij is daarin geslaagd, want een aantal van deze 'grote werken' markeert het centrum van Jakarta op een niet mis te verstane wijze. Ik noem het indrukwekkende Nationale Monument (Monas) en de reusachtige Istiqlal moskee. Verder standbeelden als Hanuman, een enorme, tegen de lucht afstekende gestalte met een naar voren en een naar achteren uitgestrekte arm op een sokkel in de vorm van een zeven (een beeld dat vanwege zijn vorm Ard Schenk wordt genoemd en vanwege de sokkel de Seven-up Man⁵); het beeld voor de jeugd, Patung Pemuda, een robuuste, gespierde man die schreeuwend een schaal met vlammen boven zijn hoofd houdt (en ook wel wordt aangeduid als de Pizza Man); het Welkomsbeeld van een wuivende jongen en meisje voor de Aziatische spelen (Selamat Datang); en de boeren vrijheidsstrijder die door een vrouw rijst krijgt aangeboden (Pak Tani, door de Nederlanders in Jakarta ook wel schertsend Ot en Sien genoemd).

Met name het Nationale Monument, niet voor niets gesitueerd op het koloniale Koningsplein, nu herdoopt tot het Vrijheidsplein (Medan Merdeka), is hier van belang. Deze enorme zuil met een gouden vlam aan top staat op een zeer brede vierkante basis, tezamen het beeld vormend van de stamper en de vijzel, en daarmee man en vrouw, tevens vruchtbaarheid symboliserend. Het monument heeft drie delen, te weten de top met de vlam die staat voor de geest van het volk, de kamer in de 'vijzel' met de regalia van de staat zoals het wapen en de tekst van de proclamatie van de onafhankelijkheid, en onder de grond een museum met een aantal diorama's die de geschiedenis van Indonesië uitbeelden. Daar ziet men de voorvaderen die hun leven geven voor het vaderland door met name de Nederlanders te bevechten: sterven om te leven.

Soeharto heeft zich de ruimte van Jakarta eveneens toegeëigend en wel door twee belangrijke monumenten. Het eerste is het Krokodillengat (Lobang Buaya). Hier ziet men beelden van de officieren die in 1965 zijn vermoord, een *pendopo* met daaronder het gat waarin zij zouden zijn geworpen, een galerij met de foto's van de slachtoffers in leven en ook bloederig in hun doodskist, en een diorama met poppen waar de verhoeren aangevuld met hun akoestische kenmerken – mitrailleurvuur en kreten van pijn – zijn uitgebeeld. Dit monument is verder verfraaid met een reliëf van de gebeurtenissen. Het is de versteende ontstaansmythe van wat de Nieuwe Orde wordt genoemd. Ook hier betreft het: sterven om te leven. Dit monument werd door velen bezocht, maar is na de val van Soeharto leeg en hol geworden. Een vrouw die er flesjes thee verkocht, vertelde dat haar nering nog weinig opleverde en dat sommigen zelfs beweerden dat de versie van de geschiedenis zoals weergegeven in het monument vals is. Daarom hebben Pratiwo en ik in een artikel over de straten van Jakarta⁶ voorgesteld om het monument

een nieuwe betekenis te geven, niet louter gericht op de vermoorde officieren en het ontstaan van de Nieuwe Orde, maar ter herdenking van de half miljoen personen die in 1965 zijn vermoord.

Het tweede monumentale werk van Soeharto is Taman Mini, het openluchtmuseum waarin de traditionele huizen van de verschillende Indonesische provincies staan opgesteld. Symbolisch drukt dit park de macht van Soeharto en het belang van de hoofdstad uit, omdat alle delen van het rijk er vertegenwoordigd zijn. Jakarta omvat op deze wijze de natie als geheel.

Naast deze twee symbolische lagen is een oude laag vertegenwoordigd in Kota, op de plaats van het voormalige Batavia. Men vindt er naast het vroegere stadhuis ook grachten, klokgevels en een Hollands ophaalbruggetje. Maar het oude Batavia heeft voor veel Indonesiërs weinig aantrekkingskracht, terwijl de buitenlandse toeristen zich wat onwennig door de verwaarloosde delen verplaatsen om de schaarse gerestaureerde gebouwen te bezoeken.

De jaren negentig van de twintigste eeuw hebben hun eigen symboliek opgeleverd. De bubbeleconomie van speculatieve welvaart heeft geleid tot de groei van het aantal luxe winkelcentra, condominiums en zelfs tot het ontstaan van vele geheel nieuwe steden. Daarbij is sprake van zogenaamde beveiligde wooneenheden en -wijken, *gated communities*, die alleen toegankelijk zijn op vertoon van een pasje, en die in hun vorm- en naamgeving veelal verwijzen naar het westen. Zij worden aangeboden met tennisbaan en golfterrein, en aangeprezen als Greenview, Waterfront City en Taman Mediterranean, terwijl de naam en stijl van de huizen refereren aan Kyoto, Florence, Amsterdam, Parijs en Californië.⁷ Deze periode is geëindigd in een economisch debacle leidend tot het aftreden van Soeharto als gevolg van de studentenopstand. Dit verzet wordt gesymboliseerd door het monument van de doodgeschoten studenten op het terrein van de Trisakti Universiteit. Sterven om te leven, verbeeld door drie glimmende pilaren elk doorboord met een kogelgat. De verschrikkingen van het einde van het Soeharto-tijdperk zijn versteend in verlaten half-afgebouwde wolkenkrabbers en kunnen worden aanschouwd op dvd's, opgenomen tijdens de brandstichtingen en moord- en verkrachttingspartijen, waarvan vooral het Chinese volksdeel slachtoffer werd. Velen van hen zijn dan ook het land ontvlucht, hebben zich teruggetrokken in beveiligde nieuwe steden en proberen met hun trauma's te leven door het praktiseren van een soort collectieve amnesia. Bij deze angst en amnesia verdienen het hervinden van vertrouwen en aanleren van democratie de hoogste prioriteit in deze getourmenteerde stad.

De top-down symboliek van de postkoloniale periode onder Sukarno en Soeharto was uiteraard functioneel voor het verwerken van het koloniale trauma, het hervinden van een Indonesische identiteit en het bestendigen van de macht. Toch kwam deze symboliek met name onder Soeharto bij wijze van spreken 'uit de loop van een geweer'. U moet echter niet denken dat de inwoners van Jakarta geheel machteloos staan tegenover zulk overweldigend symbolisch staatsgeweld. Dit kan namelijk eenvoudig geneutraliseerd worden door er grappen over te maken. Beelden krijgen bijnamen en betekenis- sen worden verdraaid, zoals wij eerder hebben gezien. Het is mijn stelling dat vooral

dictaturen humor over overheidssymboliek opleveren. Het verst is de toneelschrijver Riantarno daarin gegaan. Hij heeft de *'Opera kecoa'* ofwel 'De Kakkerlakken Opera' geschreven,⁸ waarin de standbeelden van Jakarta met elkaar spreken over de armoede van de gewone mensen en de corruptie van de hoge ambtenaren en militairen. De opvoering van dit theaterstuk is door de overheid verboden. Men mijde de kern der dingen; de machthebber is immers kwetsbaar in zijn symboliek. Ritueel en symboliek vormen niet de franje, maar het hart van de stedelijke samenleving. Zij zijn het kader dat het geheel bijeenhoudt.⁹ Stedelijke monumenten zijn bakens, de coulissen van de wereldlijke en ook de religieuze macht.

Denpasar

Heel anders dan in Jakarta is de situatie in Denpasar.¹⁰ Dit is geen grote nationale hoofdstad met een uiterst diverse populatie en een sterk uitgekristalliseerde staatssymboliek, maar een provinciale hoofdplaats met één enkele dominante bevolkingsgroep, namelijk de Balinese hindoeïstische inwoners. Deze bevolkingsgroep heeft expliciete ideeën over hoe een stad er idealiter dient uit te zien. De betekenissen die zij aan hun stedelijke omgeving hechten, komen niet zo zeer 'uit de loop van een geweer', maar zijn religieus geïnspireerd en komen 'van de goden'. In het midden ligt volgens hun traditie het heilige kruispunt gemarkeerd door het standbeeld van Catur Muka, de Brahma met de vier gezichten. Dit kruispunt determineert vier vlakken met ieder een eigen bestemming. Rechtsonder ligt de *alun-alun*, het stadsplein, met eromheen overheidsgebouwen. Rechtsboven bevindt zich het paleis van de vorst. Linksboven is gereserveerd voor de tempel en andere publieke voorzieningen. Linksonder zijn de woningen gelegen. Zowel aan de noordkant als aan de zuidkant van de stad is verder nog een tempel gesitueerd. Natuurlijk kan dit ideale model door allerlei morfologische en historische factoren worden beïnvloed. Denpasar voldoet er echter tot op grote hoogte aan, hoewel de markt in het vlak linksonder ligt en de woongedeelten het geheel hebben omgeven. In feite is Denpasar een conglomeraat van min of meer verstedelijkte desa's, die ieder een regelmatige opbouw bezitten met drie tempels,¹¹ die geplaatst zijn aan het begin, in het midden en aan het eind van de desa, en respectievelijk opgedragen zijn aan Brahma de schepper (geassocieerd met geboorte), Wisnu de beschermer (verwijzend naar leven) en Siwa de vernietiger (refererend aan de dood).

De stad is tevens georiënteerd op de heilige berg die Bali beheerst, de Gunung Agung, welke richting op het hele eiland als sacraal wordt beschouwd. De tegenovergestelde richting is profaan. Ook de woningen zijn op de heilige berg gericht en hebben hun huistempel aan die kant staan. Deze woningen zijn een voorbeeld van openruimte-architectuur. Zij bestaan uit een aantal gebouwen gepositioneerd in een ommuurde ruimte. De ordening daarvan is gestoeld op kosmologische en antropomorfe noties. Aan de ene kant (horizontaal) is er een indeling bestaande uit opkomst, zenit en ondergang van de zon en aan de andere kant (verticaal) uit berg, land en zee, zodat met betrekking tot het huis in Denpasar een matrix ontstaat van negen cellen met de meest sacrale cel in het noordoosten waar de zonsopgang en de berg samenvallen en de meest

profane cel in het zuidwesten op het punt van de zonsondergang en de zee. De verschillende gebouwen zoals de huistempel, ruimte voor de ouders, de meisjes, de jongens en voor de keuken zijn geordend naar deze kosmologische principes in relatie tot de heilige berg en de zon, waarvan de verschillende oriëntaties zoals blijkt uit de associatie met delen van het menselijk lichaam, namelijk hoofd, lijf en benen, weer antropomorfisch worden geduid.

Deze principes spelen nog steeds een belangrijke rol in de ruimtelijke structuur van Denpasar, hoewel ze soms enigszins in het gedrang kunnen raken onder invloed van verdichting en de vestiging van andere etnische groepen in de stad. De genoemde ideeën worden echter flexibel gehanteerd en vertegenwoordigen eerder een voorkeur dan een regel waarop geen uitzonderingen mogelijk zouden zijn.

Onder invloed van het toerisme zijn de aan zee gelegen nederzettingen op enige afstand van Denpasar sterk gegroeid. Nusa Dua, Sanur en Kuta – welke laatste u kent van de bomaanslag op Bali¹² – zijn de vakantieoord voor respectievelijk de hoge-, midden- en de lage-klasse toeristen. Vanuit het verblijf aan het strand verkent men veelal de andere delen en de bezienswaardigheden van het eiland. Bij dit toerisme is sprake van een interessante paradox. Het is namelijk gebaseerd op de unieke cultuur van het eiland en heeft een moderniseringsproces in gang gezet, dat diezelfde cultuur aantast en daarmee het fundament van het toerisme ondermijnt. De inwoners van Denpasar en Bali proberen deze paradox te ontlopen door een gedeelte van de inkomsten uit het toerisme te investeren in het behoud van de cultuur. Zo pogen zij op het gebied van de architectuur moderne hoogbouw te weren en zijn er maatregelen getroffen ter bevordering van de karakteristieke Balinese versiering.

Lasem

Ook in Lasem, een *pasisir* stadje dat niet ver van de noordkust van Midden-Java is gelegen,¹³ vinden we een zeer uitgekristalliseerd symbolisch systeem, maar van een geheel ander karakter. In de vijftiende eeuw bouwden de Chinezen dit plaatsje op de oostelijke oever van de rivier. Aan de noordkant van deze nederzetting waren visvijvers aangelegd tot aan de kust, aan de oostkant bevond zich na een stuk vlak land een steile berg, in het zuiden lagen rijstvelden en verderop bossen, en in het westen aan de andere kant van de rivier werd zout gewonnen. Iets verderop ten zuiden van de Chinese nederzetting aan de *alun-alun*, het stadsplein, lag de *kraton*, de residentie van de inheemse regent die het gebied beheerste. In de zestiende eeuw bekeerde de regent en met hem de inheemse bevolking zich tot de Islam en werd er een moskee gebouwd aan de westkant van de *alun-alun*. Na de beruchte Chinezenmoord van 1740 in Batavia vluchtten veel Chinezen naar Lasem, waar zij zich in dorpen in de omgeving vestigden en weerstand boden. Zij werden in 1745 door de Nederlanders verslagen en vervolgens bijeengeplaatst in dorpen op de zuidwestelijke oever van de rivier. De Nederlanders hebben nooit een koloniale wijk in Lasem aangelegd; wel stichtten zij een kleine militaire post bij de ingang van de rivier. Om smokkel te voorkomen werd deze rivier enkele honderden meters verlegd, zodat zij niet meer langs de Chinese huizen stroomde. In 1750

werd op de *alun-alun* een markt gebouwd en verkochten de Nederlanders de *kraton* aan de Chinezen, die hem opruimden en er winkelhuizen vestigden. Daarmee werd Lasem een Chinese stad.

De ligging van de nederzetting is in overeenstemming met de Chinese kosmologie, die gedomineerd wordt door vier polen, aangeduid als de Witte Tijger, de Blauwe Draak, de Rode Phoenix en de Zwarte Schildpad, respectievelijk het noorden geassocieerd met winter en water, het zuiden verwijzend naar zomer en vuur, het westen verbonden met herfst en metaal, en het oosten geassocieerd met lente en hout. Vooral belangrijk is dat volgens dit systeem de huizen – die overigens met een draak worden geassocieerd – met de voorkant op de rivier zijn georiënteerd, zodat zij de mogelijkheid hebben om de levensadem die er langs stroomt op te vangen. Dit brengt immers rijkdom en geluk. Verder hebben zij de berg in de rug ter bescherming tegen de wind, die het geluk kan wegnemen.¹⁴

Begrippen

Deze drie voorbeelden, die de hele urbane hiërarchie bestrijken van de nationale metropool Jakarta, via de provinciale hoofdstad Denpasar tot de kleine kuststad Lasem, rechtvaardigen de conclusie dat het hedendaagse Indonesië op alle niveaus steden kent met een uitgekristalliseerde symboliek van zeer diverse aard.¹⁵ Ter aanvulling zal ik nog enkele voorbeelden toevoegen. In mijn onderzoek te Banda Atjeh, in het kader van een door Professor Reimar Schefold geïnitieerd en door de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) gefinancierd project over traditionele huizen in West-Indonesië,¹⁶ heb ik vijf generaties architecten aangetroffen. Zij bleken daar, uiteraard met steun van de overheid, de symboolmakers te zijn. Met name de eerste generatie moderne architecten, de opvolgers van de traditionele bouwmeesters, heeft zich gedurende een aantal decennia beijverd om een eigen Atjehse architectuur te ontwerpen. Zij gebruikten elementen van de traditionele, houten paalwoning en vertaalden die naar de moderne utiliteitsbouw. Deze etnische architectuur wordt onder andere gekenmerkt door gelaagde daken, pilaren en driezijdige gevelschermen. Omdat het dak van de traditionele Atjehse woning weinig opvallend is, hebben deze architecten de expressieve koloniale dakvorm van de Cakra Donya overgenomen en in de Atjehse cultuur geïncorporeerd.¹⁷ Uit studies van Freek Colombijn en Sandra Taal over Padang¹⁸ en Palembang¹⁹ blijkt dat de daken van respectievelijk het traditionele Minangkabau- en Limas-huis in deze steden meer aanknopingspunten bieden voor moderne stedelijke symboolvorming dan het Atjehse dak. Met name het zadelvormig gebogen *bergonjong*-dak van de Minangkabau met zijn hoge punten is spectaculair wanneer het moderne overheids- en bankgebouwen siert. Hoewel in Padang de gehele stad door deze in het oog springende symboliek wordt getekend, moet daar de onderliggende strijd over symbolische uitingen tussen verschillende etnische en religieuze groepen niet over het hoofd worden gezien.²⁰

Op grond van deze overwegend Leidse onderzoeken in de genoemde Indonesische steden, is een aantal begrippen ontwikkeld voor de verdere studie van urbane symbo-

liek. Ik noem hier slechts enkele van die termen, namelijk symbooldrager, de formele en informele betekenis van symbolen, symbolisch domein, symboolmaker, contra-symboliek, de gelaagdheid, functie en dynamiek van symbolen, en opkomende en uitgekristalliseerde symbolische systemen.²¹ Deze en andere concepten vormen een belangrijk instrumentarium voor verdere studie en veldwerk op dit terrein. Zij bieden de mogelijkheid steden op een antropologische wijze te typeren, het unieke van de stad bloot te leggen, en ontwikkelingspaden vast te stellen waarbij soms naar een sterk utopische vernieuwing wordt gestreefd, soms geheel wordt teruggegrepen op de traditie, of soms een meer hybride koers wordt gevolgd. Dit niet alleen in Indonesië maar ook in andere landen, want de stedelijke symbolische ecologie is wereldwijd van toepassing, ook in Nederland.

Vergunt u mij daarom, geachte toehoorders, kort stil te staan bij Leiden, de stad waarin ik deze rede uitspreek.²² De belangrijkste symbooldragers hier zijn niet de schaarse, veelal onaanzienlijke, moderne standbeelden. Ook niet de buitenlandse gedichten die overal op gevels staan afgebeeld en die weliswaar de intellectuele kosmopoliteit van met name de Leidse academische gemeenschap uitdrukken, maar waarin toch duidelijk een zekere verzadiging is opgetreden. De belangrijkste symbooldrager in Leiden is een ritueel, namelijk de herdenking op 3 oktober van het ontzet in 1574. Dit is een 'totale rituele gebeurtenis', die voor één dag plaats en tijd regeert en comprimeert. Na de reveille met muziek en vuurwerk bij het stadhuis, volgen onder andere een aubade van vaderlandse liederen in het Van der Werff Park, het uitreiken van haring en wittebrood bij het Waaggebouw en een plechtige herdenkingsdienst in de Pieterskerk. Op deze wijze zijn stad, staat en kerk in het ritueel opgenomen. Al deze activiteiten vinden plaats in het centrum van de stad bij de Vliet, waar de Geuzen Leiden met voedsel binnenvoeren. Bij een etalagewedstrijd in 1895 werden de fundamentele waarden van het ritueel veelzeggend verbeeld door een pientere slager. Deze splitste zijn etalage in twee delen. Eén deel was versierd met treurwilgen en afgekloven botten, het andere toonde een lieflijk tafereel van twee schaapjes en een kalfje vredig grazend op een veld van groen mos. De jury beloonde de slager met de eerste prijs voor deze uitbeelding van de tegenstelling tussen beleg en ontzet, van dood en leven als de basiswaarden die aan het ritueel ten grondslag liggen. Daarbij wordt het centrum van de stad geassocieerd met het leven, want hier vinden alle belangrijke rituele activiteiten plaats, terwijl de Mors- en Zijlpoort gerelateerd zijn aan de dood, gelegen als zij zijn aan het Galgewater en bij de begraafplaats. De Burcht heeft in het ritueel geen functie. Daarom beschouw ik deze oudste en centrale plek in symbolische zin als het zwarte gat van Leiden.²³ De relaties tussen de verschillende partijen en de Leidse bevolking worden gesymboliseerd door voedsel: 'rauwe' haring staat voor de bevrijders, de Geuzen; 'gebakken' brood voor de boeren, waarvan de akkers blank werden gezet; en 'gekookte' hutspot voor de vijand, de Spanjaarden. Van het voedsel dat de Geuzen uitdeelden – haring, kaas en wittebrood – zijn slechts brood en vis overgebleven, waarmee op het register van de Christelijke symboliek wordt teruggevallen.

Dat stedelijke symboliek niet alleen in traditionele contexten belangrijk is, kan verder eenvoudig worden gestaafd, bijvoorbeeld door de wereldwijde competitie om het

bezit van de hoogste wolkenkrabber. Tot voor kort was dat de Petronas dubbeltoren in Kuala Lumpur, Maleisië, en nu is het de Taipei 101 toren in Taiwan, terwijl in het Chinese Sjanghai de volgende gegadigde voor de eerste plaats op de wereldranglijst reeds in aanbouw is. Ook de aanslag op het World Trade Center, welke op wrede wijze de skyline van New York aantastte, en de bestaande plannen om op deze onheilgeplek opnieuw het hoogste gebouw ter wereld op te richten, duiden op het belang van stedelijke symboliek. Een derde voorbeeld is de symbolische markering van het omslagpunt in de tweede Golfoorlog, waarbij het neerhalen van het standbeeld van Saddam Hoessein in de hoofdstad gedurende vele maanden als substituut kon gelden voor diens gevangenneming.

Oriëntatie in de stad

Het vraagstuk van hoe mensen zich oriënteren in de stad kan eveneens tegen de achtergrond van de urbane symboliek worden beschouwd. Mensen hanteren in verschillende culturen uiteenlopende oriëntatiesystemen die vast kunnen zijn of bewegend, gericht op de persoon, woonplaats of zee, en gebruik kunnen maken van een aantal punten, benoemde regio's of routes. In het Westen hanteert men een dubbel systeem, vast gerelateerd aan de kompaspunten (noord, zuid, oost en west) en bewegend aan de persoon (links en rechts). Veel zeevaarders bedienen zich van uitgebreide systemen gebaseerd op sterren en eilanden, terwijl onder geheel andere condities de prevalerende winden en daaruit resulterende zand- of sneeuwformaties ter oriëntatie worden aangewend. De vraag ligt nu voor, hoe mensen zich in de stedelijke ruimte oriënteren en of symboliek daarbij een rol speelt. De befaamde urbanist en grondlegger van de studie van de perceptie van de stad, Kevin Lynch, hanteert drie begrippen om de beeldvormingskwaliteit of leesbaarheid van steden aan te duiden, namelijk identiteit, structuur en betekenis.²⁴ Hij stelt dat ter oriëntatie de elementen in een stedelijke omgeving, zoals pleinen, kruispunten, wegen, spoorwegen en wijken, als afzonderlijke eenheden moeten worden onderkend. Verder dienen zij in complexere gehelen te worden ondergebracht, zodat men zich op grond van identiteit en structuur een beeld van de stad kan vormen. Sommige steden hebben een sterke leesbaarheid of beeldvormingskwaliteit en andere, die ook als minder prettig worden ervaren, een zwakke. Zingeving, zo stelt Kevin Lynch, is weinig relevant omdat de vele stedelingen zeer uiteenlopende betekenissen hechten aan de constituerende eenheden van de stad. Op dit punt wijken de onderzoeksresultaten in Indonesië, zoals eerder is gebleken, fundamenteel af. Studies van Jakarta, Denpasar en ook met Reynt Sluis in Bukittinggi, de voormalige Nederlandse garnizoenstad Fort de Kock in de bergen van West-Sumatra, waarbij aan vele informanten is gevraagd een kaart te tekenen van hun stedelijke omgeving, tonen aan dat sommige mensen een duidelijk beeld bezitten van de symbolische ordening van hun stad.²⁵ In Jakarta maakt men daarbij veelvuldig gebruik van de dominante bestuurlijke structuur, in Denpasar van het ideaalbeeld van de hindoeïstische stad en in Bukittinggi van de historische gelaagdheid. Stedelijke betekenisystemen kunnen dus wel degelijk ter aanvulling van de fysieke, morfologische elementen een belangrijke rol

spelen in de ruimtelijke oriëntatie en appreciatie. Hard en zacht tezamen vormen de leesbaarheid van de stad; en een leesbare stad is prettig in het gebruik, een genot voor alle dag.

De culturele benadering van de stad die ik hier heb geschetst, is geheel anders dan de benadering van de architect die zich meer op de perceptie van de gebouwde omgeving en van de kunsthistoricus die zich meer op de iconografie en stijl richt, terwijl beiden tevens zeer hechten aan het esthetische aspect. De culturele benadering van de stad die ik voorsta richt zich op de betekenisgeving, op de identiteit, waarbij een symbool refereert aan bepaalde waarden in weliswaar een tamelijk los maar toch geen totaal willekeurig verband, daar een symbool in principe wordt gekenmerkt door een zekere inherente vormverwantschap met de betreffende waarden.²⁶

Ecumenopolis

De culturele benadering van de stad als geheel, want daar draait het in dit betoog om, leidt tot het inzicht dat er in Indonesië een verbazingwekkende diversiteit aan urbane identiteiten bestaat, laat staan in de wereld. Van deze caleidoscopische toestand is nog maar een klein gedeelte in beeld gebracht. Daarbij heb ik me tot nu toe voornamelijk beperkt tot de steden op zich, waar uiteraard niets mis mee is, maar waardoor toch de samenhang van steden in de wereld onderbelicht blijft. In het informationele of computertijdperk, gekarakteriseerd door mondiale *real-time* communicatie alsmede een sterk toegenomen invloed van de massamedia, is echter de aanzet tot één enkele wereldstad, ecumenopolis, een gegeven. Men zegt wel dat men in de sociale wetenschappen niet kan voorspellen en de schattingen lopen uiteen, maar het ligt in de verwachting dat – catastrofes daargelaten – over enkele decennia 80 procent van de wereldbevolking in steden woonachtig zal zijn.²⁷ Het urbanisatieproces zal dan voltooid zijn en de steden in de wereld zullen één hiërarchisch netwerk vormen dat de contouren van een dambordpatroon aanneemt,²⁸ uiteraard opgebouwd uit regionale subeenheden. Ook de Indonesische steden zullen deel van een regionaal netwerk uitmaken en in hun identiteit, beleid en projecten refereren aan steden die een hogere positie in het netwerk innemen, zoals Singapore, Tokio, Londen, New York en tegen die tijd ook enige van de nu exorbitant snel groeiende Chinese steden. De onderscheiden steden dienen echter ook een specifieke, sterke en positieve image te genereren wanneer zij in dit hiërarchische systeem als geheel of, in het geval van Indonesië, in het Aziatische deel mee willen concurreren. Daarom ligt het niet in de verwachting dat een dergelijk geglobaliseerd stedelijk netwerk alleen tot homogenisering, verwestering of zelfs Amerikanisering zal leiden.²⁹ De bestaande variëteit aan lokale stedelijke identiteiten, hun gehalte en de menselijke creativiteit nieuwe identiteiten te genereren, garanderen interessant weerwerk tegen de veelal gevreesde, homogeniserende krachten. De Indonesische samenleving heeft in de loop der eeuwen aangetoond een grote capaciteit te bezitten om buitenlandse invloeden uit China, India en het Westen te absorberen en met de eigen identiteit te versmelten.

Dames en Heren. Gekomen aan het einde van mijn rede, waarin ik – zij het zeker niet zonder weldadige, internationale bijval³⁰ – een overwegend Leidse bijdrage aan de urbane antropologie in het algemeen en aan de studie van de Indonesische stad in het bijzonder heb geschetst, wil ik nog kort aangeven dat de zachte kant van de Indonesische stad niet alleen de symboliek omvat zoals hiervoor omschreven, maar een veel breder veld waaronder ook thema's vallen als decentralisatie, stadsplanning, kampongverbetering, volkswoningbouw, de informele sector, en stedelijke voorzieningen zoals het afvalverwerkingsstelsel met de daarin werkzame *scavengers* die waardevolle materialen uit het huisvuil verzamelen en verkopen. Ook deze thema's liggen mij na aan het hart, waarbij ik me ervan bewust ben op een lange Nederlandse traditie voort te bouwen. Vanwege het korte tijdsbestek is het mij helaas niet vergund de veelal uitzonderlijke en soms magistrale werken te bespreken van de pioniers in Nederlands-Indië, zoals Tillema, de Haan, Karsten en MacLaine Pont, met betrekking tot de problematiek van hygiëne in de kampongs, de geschiedenis van Batavia, de stadsvorming en regulering daarvan, en de toepassing van traditionele architectuurelementen in de moderne bouw, noch de tegenspoed te schetsen waarmee deze wetenschappelijke 'voorvaderen' bij het realiseren van hun werk te kampen hadden.³¹

Na de onafhankelijkheid van Indonesië zijn onder de titel *The Indonesian town*³² een aantal van de belangrijkste, koloniale publicaties voor het internationale publiek toegankelijk gemaakt. In deze periode hebben naast Nederlandse ook vele andere geleerden zich verdienstelijk gemaakt door het verrichten van archeologische, historische, antropologische, sociologische en taalkundige stadsstudies in Indonesië. Onder hen bevinden zich ook een aantal vooraanstaande Indonesiërs, met wie ik vanaf de jaren zeventig het genoeg heb intensief te mogen samenwerken.³³ Deze en vele andere vorsers van de Indonesische stad hebben mij geïnspireerd de Nederlandse traditie gevestigd in de koloniale periode voort te zetten. De bundels *The Indonesian city* en *The Indonesian town revisited*,³⁴ die ik het licht heb doen zien, zijn gegeven hun titels een duidelijke exponent van de rijk geschakeerde traditie waarin ik ben ingebed.

Mijn plannen voor de komende periode heb ik hier niet aan de orde gesteld, omdat ik weinig fiducia heb in onderzoeksprogrammering en mij bijzonder bewust ben van de vele fraaie vergezichten en – alle planning ten spijt – verraderlijke valkuilen van het onderzoekspad, dat juist door de onvoorspelbaarheid zo interessant en aantrekkelijk is. Over niet al te lange tijd, bij mijn emeritaat, hoop ik u over de bevindingen van mijn toekomstig onderzoek te rapporteren. Nu resten mij nog slechts enkele woorden van dank.

Mijne Dames en Heren Curatoren van de Leerstoel en Leden van het Bestuur van de Treub Maatschappij,

Het nieuwe bijzonder hoogleraarschap dat u hebt gecreëerd, sluit zoals ik heb betoogd aan bij een lange, geschakeerde traditie en bestrijkt een eigentijds en veelomvattend studieveld. Voor het vertrouwen dat u door deze benoeming in mij hebt gesteld, dank ik u oprecht.

Waarde Schefold, Beste Reimar,

Op het snijpunt van twee polen, de symbolische antropologie van traditionele samenlevingen in de ‘wildernis’ en de toegepaste sociologie in de stedelijke ‘jungle’, hebben wij met vrucht met elkaar samengewerkt. Mijn belangstelling voor de Indonesische stad is daarbij gekoesterd en mijn onderzoek naar de urbane symboliek heeft zich erdoor ontplooid. Ik ben je zeer erkentelijk dat je de drijvende kracht achter de realisatie van deze leerstoel hebt willen zijn.

Waarde Arps, Beste Ben,

De prettige wijze waarop je mij in de Opleiding hebt ontvangen, is een grote steun geweest. Ik reken op de verdere versterking van onze samenwerking, met name wat betreft het onderzoek en de begeleiding van promovendi.

Waarde Stokhof en Oosten, Beste Wim en Jarich,

Jullie activiteiten op het terrein van de Niet-Westerse studies, in het kader van het International Institute of Asian Studies en de Onderzoeksschool CNWS, waardeer ik zeer. Jullie brengen daardoor niet alleen Afrika, Azië en Latijns-Amerika onder de aandacht, maar bieden tevens vele wetenschappers mogelijkheden voor onderzoek, publicaties en conferenties. Ook ik heb daarvan geprofiteerd en daarvoor zeg ik jullie dank.

Dames en Heren Hoogleraren en Leden van de Opleiding Talen en Culturen van Zuidoost Azië en Oceanië en van de Sectie Geschiedenis en Samenleving,

Met grote verwachting zie ik uit naar voortzetting van de nog prille samenwerking met U. Ik hoop van harte een bijdrage te kunnen leveren aan de versterking van de opleiding.

Dames en Heren Hoogleraren en Leden van het Departement Culturele Antropologie en Ontwikkelingssociologie (CA/OS, het voormalige CA/SNWS),

Mijn benoeming in de Faculteit der Letteren betekent uiteraard niet dat ik u de rug toekeer. Gedurende drie decennia heb ik de eer gehad samen met u te mogen werken aan een – gezien ook de resultaten van de frequente externe evaluaties – uitmuntend onderwijs- en onderzoeksprogramma, waar de Faculteit der Sociale Wetenschappen en de Universiteit Leiden met recht trots op kunnen zijn. Ook het onderzoek van de Gordel van Smaragd fungeert als een parel in de kroon van Faculteit en Universiteit. Dat men dat beseffe!

Dames en Heren Studenten, Master-Assistenten, promovendi en Leden van de Kring van Leidse Urbanisten (de KLU),

Met veel plezier kijk ik terug op onze onderwijs- en onderzoeksactiviteiten onder andere met betrekking tot de bebouwde omgeving in Indonesië. Ik hoop deze in de komende periode op dezelfde intensieve wijze met u voort te zetten. Met name de maandelijkse discussiebijeenkomsten van de KLU hebben gedurende de afgelopen 15 jaar mijn enthousiasme voor het stadsonderzoek bij voortduring geschaagd.

Ik heb gezegd.

Noten

- 1 Prick van Wely (z.j.: 93-97).
- 2 In een sterk afwijkende, klassieke vorm zijn in deze mythe door Ben Arps (1992) Islamitische invloeden aangetoond.
- 3 Nas (1984).
- 4 Forbes (2002: 411-412).
- 5 Het beeld heet eigenlijk Dirgantara of 'Ruimte' ter ere van de Spoetnik, de eerste satelliet die in de ruimte werd gelanceerd.
- 6 Nas and Pratiwo (2003).
- 7 Zie Nas (1998), Cowherd (2002).
- 8 Riantiarno (1992).
- 9 Vergelijk Schefold (2003).
- 10 Nas (1995).
- 11 Namelijk de *pura desa*, *pura puseh* en *pura dalem*.
- 12 Op 12 oktober 2002 leidde een bomaanslag in Kuta tot vele doden en gewonden.
- 13 Pratiwo (2002, z.j.).
- 14 In het begin van de negentiende eeuw werd door Gouverneur-Generaal Herman Willem Daendels, de IJzeren Maarschalk, de Groote Postweg over Java aangelegd. Deze kruiste Lasem en werd een hoofdweg waaraan de Chinezen hun huizen bouwden. De rivier werd geleidelijk als hoofdas voor het transport vervangen door deze straat, die het symbolische systeem van Lasem enigszins verstoorde (Nas and Pratiwo, 2002).
- 15 Het zou interessant zijn hier ook Yogyakarta te presenteren vanwege de symbolische as die berg, *kraton*, *krapyak* en zee met elkaar verbindt. De beperkte tijd staat dit echter niet toe.
- 16 Dit door de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) gefinancierde project draagt de titel: 'Design and Meaning of Architecture and Space among Ethnic Groups of Western Indonesia'.
- 17 Nas (2003).
- 18 Colombijn (1994).
- 19 Taal (2003).
- 20 Freek Colombijn heeft het karakter van deze symbolen in het historische, politieke, religieuze en moderniseringsdomein blootgelegd en aangetoond hoe op het terrein van de symboliek spanningen optreden tussen bevolkingsgroepen. Naast architectuur spelen sacrale plaatsen, processies en optochten eveneens een prominente rol. Hij signaleert tevens een trend naar uniformiteit in de pluriforme symboliek van Padang.
- 21 Andere concepten zijn: symbolisch element, de kracht van symbolen, de polyvocaliteit van symbolen, niveaus van symbolen, gebreidelde symboliek, symbolische verzadiging, afhankelijkheids- of referentie symboliek, open en gesloten symbolen, en pluriforme en uniforme symbolische systemen.
- 22 Nas and Roymans (1998).
- 23 Wel bestaan er enkele mythische verhalen die op de Burcht betrekking hebben. Zie Nas and Roymans (1998).

- 24 Lynch (1960).
- 25 Nas and Sluis (2002), Sluis (2003).
- 26 Nas and Persoon (2003).
- 27 Doxiadis schatte in 1967 dat rond het jaar 2050 ongeveer 71,5 procent van de wereldbevolking in steden zal wonen (Potter and Lloyd-Evans, 1998: 22).
- 28 Doxiadis (1972).
- 29 Nas (1998a).
- 30 Zie Nas (1993, 1998b), Jezernik (1999).
- 31 Ik zal hier het werk van deze vier belangrijke koloniale stadsonderzoekers kort typeren en ook hun problematiek aanstippen, want traditie is mensenwerk.

In het begin van de twintigste eeuw stelde de Semarangse apotheker Hendrik Freerk Tillema reeds op indringende wijze de onleefbare en ongezonde situatie in de stedelijke kampongs aan de orde (zie Nas and Theuns, 2002). Hij werd door de verkoop van zuiver drinkwater een vermogend man met een kapitaal van toentertijd 500.000 gulden. Daarvan gaf hij aan ieder van zijn drie kinderen 100.000 gulden, terwijl hij 100.000 gulden reserveerde voor zijn levensonderhoud in Bloemendaal. De resterende 100.000 gulden benutte hij voor het publiceren van zijn geschriften over hygiëne en verantwoorde stadsuitbreiding in Nederlands-Indië, onder andere de publicatie van het grote zesdelige werk *Kromoblanda: Over het vraagstuk van 'het wonen' in kromo's groote land* (Tillema, 1915-1923). Tillema was dyslectisch en zijn geschriften werden door zijn goed onderlegde vrouw gecorrigeerd (persoonlijk commentaar van Freerk Leguit, de kleinzoon van Tillema, 21 februari 2003). Zijn omvangrijke oeuvre, het rijke fotografische gedeelte inbegrepen, dat de kampongkwestie breed onder de aandacht heeft gebracht, is een waardige tegenhanger van de romantiserende, Indische, *tempo doeloe* lectuur die Nederland lange tijd heeft gedomineerd. De Universiteit van Groningen verleende Tillema een eredoctoraat. Hij heeft eens opgemerkt lichtelijk gedisilluseerd te zijn geraakt over de concrete invloed van zijn werk en is zich op latere leeftijd meer aan de etnografische film en verslaggeving gaan wijden.

Een uitzonderlijke exponent van de koloniale stedelijke geschiedschrijving is het tweedelige meesterwerk met platenboek *Oud-Batavia* (1922-1923) van landsarchivaris F. de Haan; een prachtig schriftuur waar menig buitenlander die een beetje Nederlands kan lezen zijn proefschrift aan te danken heeft. De Haan had de opdracht een gedenkboek te schrijven voor het driehonderdjarig bestaan van Batavia op 30 mei 1929. Die datum bleek echter niet haalbaar en het boek is daardoor van een gelegenheidsschrift tot een standaardwerk geworden, dat zoals in de Prospectus van de herdruk van 1935 terecht wordt beweerd 'voor elk ontwikkeld lezer een bron van genoegen is geworden' (Prospectus, 1935). Voor De Haan zelf echter was dit maar zeer ten dele het geval. Hij stelt dat het een benauwde tijd werd, omdat de taak veel zwaarder was dan hij zich had voorgesteld. Hij moest zoveel archiefmateriaal doorwerken en daarvoor almaar in de vroegte met zijn rijwiel naar de oude stad Batavia rijden, dat zijn zenuwen overstuur dreigden te raken en hij zelfs aan de Directie van het Bataviaasch Genootschap voorstelde van de hele onderneming af te zien. Dit werd hem echter niet vergund (De Haan, 1935: VIII). Hij verzucht bij de voltooiing van zijn werk: 'Hoe dan ook volbracht, hoe onvolbracht dan ook, met een zucht van verlichting zullen wij de pen

neerleggen, onzen beenketting en voetblok dáár laten en een gunstig gesternte danken voor de gratie dezer gebenedijde verlossing' (De Haan, 1935: 739).

Vooraf Thomas Karsten, de befaamde architect en stedenbouwer, drukte zijn stempel op de urbane ontwikkeling in het toenmalige Nederlands-Indië. Zijn analyse van het urbanisatieprobleem als aanzet tot intensieve wetgeving is een schoolvoorbeeld van toegepaste urbane sociologie (Nas, 1986a). Karsten was lector aan de Technische Hogeschool te Bandung en zwaar teleurgesteld dat zijn benoeming tot hoogleraar door het hoogste gezag in de kolonie vanwege zijn sociale opvattingen en waarschijnlijk zijn linkse sympathieën werd gedwarsboord (persoonlijk commentaar van Simon Karsten, de zoon van Thomas Karsten, 25 juni 2003). Hij is in 1945 na een korte ziekte in een Japans burgerinterneringskamp overleden. Zijn zoon Simon Karsten heeft slechts twee schriften met aantekeningen van hem geërfd, één met Karsten's levensbeschouwelijk credo en zijn reflecties over filosofie en psychologie, en één met dagboekantekeningen.

De architect en onderzoeker Henri Maclaine Pont heeft toentertijd eveneens een belangrijke rol gespeeld en wel in het debat over de incorporatie van traditionele elementen in de koloniale architectuur. Met aanzienlijke inspanning en niet zonder een tergend conflict met zijn opdrachtgever heeft hij zijn opvattingen in deze gematerialiseerd door zijn ontwerp van de beroemd geworden gebouwen van de Technische Hogeschool te Bandung (Van Leerdam, 1995).

32 Wertheim et al. (1958).

33 Te weten Prof. Parmono Atmadi, Dr. Linda Darmayanti, Prof. Menasse Malo, Prof. Hasan Poerbo, Dr. Pratiwo, Prof. Ronny Rahman, Drs. Sukanti-Suryochondro en Drs. Hanny Warouw.

34 Nas (1986, 2002).

Literatuur

- Arps, B., Yusup, Sri Tanjung, and flagrant water: The adoption of a popular Islamic poem in Banyuwangi, East Java. In: V.J.H. Houben, H.M.J. Maier and W. van de Molen (eds), *Looking in odd mirrors: The Java Sea*, pp. 112-145. Semaian 5. Leiden: Vakgroep Talen en Culturen van Zuidoost-Azië en Oceanië, 1992.
- Colombijn, Freek, *Patches of Padang: The history of an Indonesian town in the twentieth century and the use of urban space*. Proefschrift. Leiden: Research School CNWS, 1994.
- Cowherd, Robert, *Cultural construction of Jakarta: Design, planning, and development in Jabotabek, 1980-1997*. Proefschrift. Massachusetts Institute of Technology, 2002.
- Doxiadis, C.A., *City for human development*. Athens: Athens Center of Ekistics, 1972.
- Forbes, D., Jakarta, Indonesia. In: M. Ember and C.R. Ember (eds), *Encyclopedia of urban cultures*, vol. 2, pp. 410-418. Danbury, Connecticut: Grolier, 2002.
- Haan, F. de, *Oud Batavia*. 2 Delen en Platenboek. Batavia: Kolff, 1922-1923.
- Haan, F. de, *Oud Batavia*. 2 Delen. Batavia: Kolff, 1935.
- Jezernik, Bozidar (ed.), *Urban symbolism and rituals: Proceedings of the International Symposium organised by the IUAES Commission on Urban Anthropology, Ljubljana, June 23-25, 1997*. Ljubljana: Department of Ethnology and Cultural Anthropology, 1999.
- Leerdam, Ben F. van, *Architect Henri Maclaine Pont: Een speurtocht naar het wezenlijke van de Javaanse architectuur*. Proefschrift. Delft, 1995.
- Lynch, Kevin, *The image of the city*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1960.
- Nas, Peter J.M., Settlements as symbols: The Indonesian town as a Field of Anthropological Study. In: P.E. de Josselin de Jong (ed.), *Unity in diversity*, pp. 127-142. Dordrecht: Foris Publications, 1984.
- Nas, Peter J.M. (ed.), *The Indonesian city: Studies in urban development and planning*. Dordrecht, Cinnaminson: Foris Publications, 1986.
- Nas, Peter J.M., From problem to planning: An example of applied urban development sociology from 1938. In: Peter J.M. Nas (ed.), *The Indonesian city: Studies in urban development and planning*, pp. 89-100. Dordrecht, Cinnaminson: Foris Publications, 1986a.
- Nas, Peter J.M. (ed.), *Urban symbolism*. Studies in Human Society, no. 8. Leiden, New York, Köln: E.J. Brill, 1993.
- Nas, Peter J.M., The image of Denpasar: About urban symbolism between tradition and tourism. In: Peter J.M. Nas (ed.), *Issues in urban development: Case studies from Indonesia*, pp. 164-192. Leiden: Research School CNWS, 1995.
- Nas, Peter J.M., The house in Indonesia: Between globalization and localization. *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, vol. 154, no. 2, pp. 335-360, 1998.
- Nas, Peter J.M., Global, national and local perspectives: Introduction. *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, vol. 154, no. 2, pp. 181-192, 1998a.
- Nas, Peter J.M. (ed.), Special issue: Urban rituals and symbols. *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 22, no. 4, pp. 539-622, 1998b.
- Nas, Peter J.M. (ed.), *The Indonesian town revisited*. Münster: Lit Verlag; Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 2002.

- Nas, Peter J.M., Ethnic identity in urban architecture: Generations of architects in Banda Aceh. In: Reimar Schefold, Gaudenz Domenig and Peter J.M. Nas (eds), *Indonesian houses: Tradition and transformation in vernacular architecture*, pp. 133-154. Verhandelungen 207. Leiden: KITLV Press, 2003.
- Nas, Peter J.M. and Gerard A. Persoon, Introduction: Signs and symbols. In: Peter J.M. Nas, Gerard Persoon and Rivke Jaffe (eds), *Framing Indonesian realities: Essays on symbolism in honour of Reimar Schefold*, pp. 1-13. Leiden: KITLV Press, 2003.
- Nas, Peter J.M. and Pratiwo, Java and De Groote Postweg, La Grande Route, the Great Mailroad, Jalan Raya Pos. *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, vol. 158, no. 4, pp. 707-725, 2002.
- Nas, Peter J.M. and Pratiwo, The streets of Jakarta: Fear, trust and amnesia in urban development. In: Peter J.M. Nas, Gerard A. Persoon and Rivke Jaffe (eds), *Framing Indonesian realities: Essays in symbolic anthropology in honour of Reimar Schefold*, pp. 275-294. Leiden: KITLV Press, 2003.
- Nas, Peter J.M. and Anja Roymans, Reminiscences of the relief of Leiden: A total ritual event. *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 22, no. 4, pp. 550-564, 1998.
- Nas, Peter J.M. and Reijnt Sluis, In search of meaning: Urban orientation principles in Indonesia. In: Peter J.M. Nas (ed.), *The Indonesian town revisited*, pp. 130-146. Münster: Lit Verlag; Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 2002.
- Nas, Peter J.M. and Kirsten Theuns, Colonial Semarang: Was H.F. Tillema a director of urban change? Paper presented at the workshop 'Mega-urbanization in Asia: Directors of urban change in a comparative perspective', organized under the auspices of the International Institute of Asian Studies, Leiden University, The Netherlands, Leiden, 12-14 December 2002.
- Potter, Robert B. and Sally Lloyd-Evans, *The city in the developing world*. Harlow: Longman, 1998.
- Pratiwo, *The transformation of traditional Chinese architecture: A way to interpret issues on modernization and urban development on the north-eastern coast of Central Java, Indonesia*. Proefschrift. Aachen, z.j.
- Pratiwo, The Chinese town Lasem. In: Peter J.M. Nas (ed.), *The Indonesian town revisited*, pp. 147-171. Münster: Lit Verlag; Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 2002.
- Prick van Wely, M., *Volkssprookjes en legenden uit Indonesië*. Delft: Elmar, z.j.
- Prospectus, Prospectus bij den herdruk van Oud Batavia, aanwezig in: F. de Haan, *Oud Batavia*. Deel I. Batavia: Kolff, 1935. [KITLV]
- Riantiarino, N., *Time bomb and Cocroach opera*. Jakarta: Lontar, 1992.
- Schefold, Reimar, *Franje of weefsel? Exotica en essentie in de culturele antropologie. Rede uitgesproken door Prof. Dr. R. Schefold bij zijn afscheid als hoogleraar Culturele Antropologie aan de Universiteit Leiden op Vrijdag 13 juni 2003*. Leiden: Universiteit Leiden, 2003.
- Sluis, Reijnt, A reassessment of Lynch's conception of meaning. In: Peter J.M. Nas, Gerard Persoon and Rivke Jaffe (eds), *Framing Indonesian realities: Essays on symbolism in honour of Reimar Schefold*, pp. 251-273. Leiden: KITLV Press, 2003.
- Taal, Sandra, *Between ideal and reality: Images of Palembang*. Proefschrift. Leiden, 2003.
- Tillema, H.F., *Kromoblanda: Over het vraagstuk van 'het wonen' in kromo's groote land*. 6 Delen. 's Gravenhage: Uden Masman, De Atlas, Adi-Poestaka, 1915-1923.
- Wertheim W.F., et al. (eds), *The Indonesian town: Studies in urban sociology*. The Hague, Bandung: W. van Hoeve, 1958.

